

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

7 /1 (Bahar 2020): 608-630.

KUDÜS'ÜN FETHİ VE HZ. ÖMER EMANNÂMESİ

The Conquest Of Jerusalem And The Covenant Of Calıph Umar

Osman AYDINLI

Doç. Dr. Marmara Üniversitesi, Marmara İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü,
İslam Tarihi Anabilim Dalı, e-mail: osman.aydinli@marmara.edu.tr Orcid No: 0000-0001-
7370-3143

Hakemler / Referees:

Prof. Dr. Mustafa GÜLER / Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÖKSÜZ / Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 08 Mayıs / May 2020
Kabul Tarihi / Accepted: 04 Haziran / July 2020
Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / July 2020
Cilt / Volume: 7
Sayı / Issue: 1
Sayfa/ Pages: 608-630.

Atıf / Cite as: Aydınli, Osman. "Kudüs'ün Fethi Ve Hz. Ömer Emannâmesi" [The Conquest Of Jerusalem And The Covenant Of Calıph Umar]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 7/1 (2020): 608-630.

Doi: <https://doi.org/10.17859/pauifd.734056>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, İthenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with İthenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 7 (1) 2020: 608-630

KUDÜS'ÜN FETHİ VE HZ. ÖMER EMANNÂMESİ

Osman AYDINLI*

Öz

Hiz. Muhammed'in vefatından sonra ilk İslam fetihleri ile Müslümanlar, Irak-Suriye bölgelerinde süratle ilerlemeye başlamışlardır. Aslında Kudüs gibi müstahkem diğer birçok kenti daha önce fetheden Müslümanların bu şehrin fethini sona bırakmaları, muhtemelen bu kentin kutsallığına duydukları saygıdan dolayı daha fazla kan dökmeden ve tahrip etmeden şehri ele geçirme arzularından kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim Müslümanlar üstün bir durumda olup bir miktar daha gayretle kenti ele geçirebilecek iken Kudüs halkının verilecek emannâmeyi Hiz. Ömer'in elinden alma taleplerine onun olumlu karşılık vermesi ve bir aylık zorlu bir yolculuktan sonra Kudüs'e gelip istenilen emannâmeyi kendi eliyle Kudüslüler'e vermesi ve şehri barışla teslim alması bu fikri desteklemektedir. Hiz. Ömer'in Kudüslüler'e yazıp verdiği bu metin sanıldığı gibi bir antlaşma metni olmayıp Hiz. Ömer tarafından verilen tek taraflı bir emannâmedir. Neticede Filistin bölgesinde hem Müslümanlar hem Hristiyanlar hem de Yahûdiler için kutsal sayılan Kudüs/Beytü'l-Makdis fazla kan dökülmeden barışla Müslümanların eline geçmiş ve üç semavî dinin mensupları için şehirde huzur ve güvenin hâkim olduğu bir dönem başlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Beytü'l-Makdis, Mescid-i Aksa, Filistin, Ömer Emannâmesi,

The Conquest Of Jerusalem And The Covenant Of Caliph Umar

Abstract

Muslims have started to move forward to Iraq and Syria regions quickly with The First Islamic Conquests after the death of the Prophet Mohammed. In fact, Muslims who had conquered many other fortified cities like Jerusalem had to put off the conquest of this city due to their respect for the sanctity of the city and their desire to seize the city without shedding anymore blood and destroying it. This idea is supported by the fact that, although Muslims have the position to conquer Aelia with less effort and the superiority of military, they have responded positively to the offer of Aelia people which requires Assurance of Safety given by Umar Ibn al- Khattab by himself and his positive response to it by reaching Jerusalem with difficulties after a month and giving them the wanted assurance and taking over the city with peace. The text which is written by Umar Ibn al-Khattab is not a treaty as thought but it is a one sided document given by him to People of Aelia. After all, Jerusalem which is sacred for Muslims, Christians and Jews was captured by without spilling blood and it is the beginning of a period with peace and trust for members of three divine religions.

Keywords: Jerusalem, Bayt al-Maqdis, al-Aqsa Mosque, Palestine, The Covenant of Umar.

* Doç. Dr. Marmara Üniversitesi, Marmara İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi Anabilim Dalı, e-mail: osman.aydinli@marmara.edu.tr Orcid No: 0000-0001-7370-3143.

STRUCTURED ABSTRACT

Jerusalem has always stood out as a religious center which has been one of the most important cities on earth. Indeed, this city is a sacred and important city for three great divine religions; Jews, Christians and Muslims. Before Islam, Jerusalem witnessed many political and religious wars, massacres, destruction, blood and tears. The fastest and permanent conquest movement ever experienced in the history of the world, with the first conquests of Islam, which started right after Prophet Muhammad's death and *irtidad* (abjuraiton of religion) wars, Muslims started to advance rapidly in Iraq-Syria regions. Although in the caliphate of Abu Bakr, the Islamic armies, who entered the Syrian front from four branches at the end of 12/633, soon captured many cities of the region, they left the conquest of Jerusalem. Because Jerusalem was a fortified and multi-military city. Actulally, Muslims are at least as fortified as Jerusalem, when they conquered cities Dimeshk, Hims, Antakya; the conquest of Jerusalem afterwards must have resulted from their desire to take over the city without shedding much blood and destroying it because of their respect for the sacredness of this city.

Amr Ibn al-As, head of the army tasked to conquer the Palestinian territory, as he saw that his military power was insufficient for the siege and conquest of Jerusalem, he asked for help from Abu Ubaide Ibn al-Carrah, who was the chief commander of Syrian armies, conquered the Anatolian borders in 16/637. Khalid Ibn Velid was the leader of advance forces, Abu Ubaide Ibn al-Carrah, who came to Jerusalem, Although he offered peaceful surrender of the city, when he was given a war, he surrounded the city violently with Amr Ibn al-As. Jerusalem people have agreed to surrender the city peacefully, understanding that they will not be helped and Muslims will not go away. However, they stipulated to take Assurance (*emanname*) personally from the hands of the Caliph Umar. When Ubaide reported this situation to Ömer in Medina, the Caliph discussed the situation in the council. Although the view that some of the enemies are already defeated and graceful, Muslims will eventually conquer it, so the Caliph is not necessary to go to their feet, the Caliph decided to go to Jerusalem, taking into account the holiness of the city and the long and arduous way to prevent more Muslims from being harmed. The Caliph Umar reached the Jerusalem who took the road with an outstanding cafilla. He gave the assurance which he wrote personally to the Sophronios who was the patrician of Jerusalem. Afterwards the patrician gave him the city's keys. Thus, the Caliph entered the city with peace (17/638).

This text(*emanname*) that Umar wrote to the people of Jerusalem is not a treaty text as it is supposed to be, it was unilateral assurance. Because both sides have a name and signature in the texts of the treaty. In this text, only the Muslims have their names and witnesses. Briefly,with the assurance that was given, Christians in Jerusalem would be safe and secure for Muslims in exchange for the communal tax, all the values of the city, the crosses and the sacred, the thieves and warriors who would shake the peace and security of the city would not stay in the city, and the ones who want to get out of the city would also reach their destination and their goods would be safe. It is understood that the article in Assurance that the Jews cannot enter the city is not actually the text but was added later.Because the Jews who could not enter Jerusalem for centuries after the conquest are now able to freely enter the city and perform their worship, even they begin to settle in the city. These are any kind of agreement or assurance (*emân*) on the world that would seem difficult. By the way, it is understood that the date of hijri 15 (Gregorian 636) at the end of assurance was added to the text later. Because the Muslims had not yet started using the Hijri calendar at this time. As it is understood from the narrations and events, It is highly probable that date of assurance and conquest of city is in 17/638.

The Caliph Umar, who was completely away from the magnificence and show that was expected from the conqueror, conquered an important city like Jerusalem, was extremely respectful and embarrassed against the sanctity of the city, and entered the city with his humble and conscientious attitude towards his people, and literally obeyed

all the conditions written in the assurance text. Right from the start, trust and love have been created in the hearts of the city people to Islam and Muslims. After Umar, Muslims remained loyal to this assurance, so Jerusalem gained an atmosphere of trust and peace, longed for centuries.

As we have stated partially, the fact that the Muslims conquered a city like Jerusalem, although they conquered many more cities, should be due to their intention to seize this city peacefully due to respect for its holiness. Thus, it is not the first Islamic army attacking the city, but Muslims are in a superior position and they can take over the city with a little more effort. The caliph responded to the demands of the people of Jerusalem to take the assurance to be given by Umar and to come to Jerusalem after a one-month tough journey and give the desired assurance text to the Jerusalem with his own hand and take the city peacefully supports this idea.

As a consequently, Jerusalem, which is regarded as sacred for Muslims, Christians and Jews in the Palestinian region, peacefully conquered by the Muslims without much bloodshed, and a period of peace and confidence prevailed in the city for the members of the three heavenly religions. Umar and the Muslims who came after him obeyed these assurance conditions, so Jerusalem gained a city identity that all the religious members of the region missed.

Keywords: Jerusalem, Bayt al-Maqdis, al-Aqsa Mosque, Palestine, The Covenant of Umar.

GİRİŞ

Yahudiler ve Hristiyanlar için öteden beri kutsal bir yer olan Kudüs/Beytü'l-Makdis, ilk kible olması ve Miraç hadisesi gibi sebepler yanında Kur'an ayetleri¹ ve hadislerin de işareti ile² daha fethinden önce Müslümanlar için kutsal ve önemli bir şehirdir.³ Ancak bu şehrin kutsallığına çok eski tarihlerden itibaren birçok savaş, yıkım ve sürgünle gölge düşürülmüştür. Daha İslâm'ın Mekke döneminde Bizans ve Sâsânîler arasındaki 611-619 yılları arasında meydana gelen savaşlarda Sâsânîler Bizans'ı birkaç defa mağlup etmiş ve Kudüs de dâhil Filistin, Suriye, Mısır ve İstanbul boğazına kadar Anadolu toprakları kısa süreli Sâsânîler'in eline geçmiştir. Sâsânîler Kudüs'te birçok yıkım, katliam ve tahribat gerçekleştirmiştir. Rûm suresinde Yüce

¹ Bk. İsra, 17/1; Mâide, 5/21; A'raf, 7/137.

² Bk. Buhârî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö.279/892), *Sahîhu'l-Buhârî*, (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1981), *Fazlû's-salât fî mescidi Mekke ve'l-Medîne*, I/6; Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyri (ö. 261/875), *el-Câmiu's-Sahîh*, (Kâhire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1991), *Hac*, 511-513; İbn Mâce, Hâfız Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (ö. 275/888), *Sünenü İbni Mâce*, (İstanbul: Çağrı Yayınları,1981), *İkâme*, 198.

³ Nitekim Hz. Peygamber'in Mi'rac yolculuğuna çıkmadan önce müslümanların ilk kiblesi olan Mescid-i Aksâ'ya getirildiği İsrâ sûresinin ilk âyetinde açıkça belirtilmektedir. İslâm'ın Mekke dönemi ile birlikte hicretten sonra da 16-17 ay kadar burası Müslümanların kiblesi olmaya devam etmiştir. Kudüs'ün ele geçirilmesinden yıllar önce Resûl-i Ekrem'in söylediği, ibadet ve ziyaret maksadıyla gidilmesi gereken üç mescidden birinin Mescid-i Aksâ (diğerleri Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî) olduğu (Buhârî, *Fazlû's-salât fî mescidi Mekke ve'l-Medîne*, I, 6), bu mescidlerde kılınan namazın kişinin evinde tek başına eda edeceği namazdan elli bin kat daha çok faziletinin bulunduğu (İbn Mâce, *İkâme*, 198) yolundaki hadisleri de bunu pekiştirmektedir. İşte bu durum İslâm'da Mescid-i Aksâ'ya verilen değeri göstermektedir (Nebi Bozkurt "Mescid-i Aksa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/ 270).

Allah'ın da işaret ettiği ve Kur'an'ın açık bir mucizesinin zuhûru olarak⁴ 622 yılından itibaren bu sefer Bizans Sâsânîler'e üstünlük sağlamış, yapılan birçok savaşta başarılı sonuçlar alarak nihayet Ninova'da (Musul civarı) 627 Aralık tarihinde (Hudeybiye musalahasından birkaç ay önce) Sâsânîler'i kesin bir yenilgiye uğratmıştır.⁵ Dolayısıyla Bizans, diğer bir anlamda Hristiyanlar kaybettikleri bütün topraklarla birlikte Kudüs ve çevresini tekrar ele geçirmişlerdir.

Hiz. Peygamberin vefatı ile Müslümanların başına geçen ilk halife Hiz. Ebu Bekir'in halifeliğinin (halifeliği h.11-13 / m.632-634) daha ilk günlerinde -Rasûlullâh (s.a.v)'ın hayatının son zamanlarından itibaren ortaya çıkan- dinden dönüş (irtidat) hareketleri karşısında müslümanlar çok zor günler yaşamış ve İslam'ın varoluş mücadelesi için yapılan bu zorlu savaşlardan nihayet zaferle çıkmışlardır. Zaferden sonra Hiz. Ebu Bekir'in önde gelen ashap ile yaptığı istişare sonucunda bu savaşlar için toplanmış olan İslâm askerlerinin İslâm'ın yayılması gayesiyle fetih hareketi için (ayrıca bölgede savaşan Müsenna b. Hârise'nin de yardım istemesiyle) önce Irak/İran cephesine gönderilmesine; ardından bu gaye için toplanacak diğer askerlerin de Suriye/Şâm cephelerine gönderilmesine karar verilmiştir. Bu karar doğrultusunda Suriye cephesine gidecek ordular için Hiz. Ebu Bekir Arap yarımadasındaki tüm müslümanlara bu ordulara katılmaları için çağrı yapmıştır. Müslüman askerler Medine'de toplandıkça Suriye cephesine 12/633 yılı sonlarına doğru ard arda 4 ordu göndermiştir. Suriye bölgesine giden bu orduların başına Amr b. el-Âs, Yezîd b. Ebî Süfyân, Şurahbil b. Hasene ve Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ı geçirmiştir.⁶

Kaynakların verdiği bilgiye göre Hiz. Ebû Bekir her komutanı belirli bir yeri fethetmek üzere göndermiş ve hangi yolu takip edeceklerini de belirtmiştir. Buna göre Amr b. el-Âs'ı Eyle yoluyla Filistin'e, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ı' Tebük yoluyla Hıms üzerine, Yezîd b. Ebi Süfyân'ı Tebük yoluyla Dimeşk'e, Şurahbil b. Hasene'yi de Tebük yoluyla Ürdün'e gönderip buraların fethine memur kılmıştır.⁷

⁴ Rûm, 30/2-5.

⁵ Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2013), 141.

⁶ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, (Kâhire: Dâru'l-Maârif, ty) 3/387 (2079/I); İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed (ö.354/965), *es-Sîratü'n-Nebeviyye ve ahhâru'l-Hulefâ*, (Beyrût: Müessesetü'l-Kütübü's-Sekafiyye, 1987), 446; İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Sikatüddîn Ali b. Hasan (ö.571/1175), *Târîhu Medîneti Dimeşk*, thk. Salâhuddîn el-Müneccid, (Dimeşk: Matbuatü'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-Arabi, ts.), 1/ 449; İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebûl Hasan Ali b. Muhammed (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-târîh*, nşr. Carolus Johannes Tornberg, (Beyrût: Dâru Sâdir - Dâru Beyrut, 1965), 2/ 405-406; Diyârbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan (ö. 966/1559), *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*, (Beyrût: Müessesetu Şa'ban, ty.), 2/ 223-224. Belazûrî'nin ifadesiyle başlangıçta her ordu 3000'er kişilik bir kuvvetle Sûriye topraklarına hareket etmiş, daha sonra bu ordulara arkadan gönderilen yardımcı kuvvetlerin katılımı ile sayıları 7.500'er kişiye ulaşmış; toplam asker sayısı ise 24.000 olmuştur (Belazûrî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö.279/892), *Fütûhu'l-büldân*, thk. Abdullâh Enîs et-Tübbâ'-Ömer Enîs et-Tübbâ', ter. Mustafa Fayda, (Beyrût: Müessesetü'l-Maârif, 1987), 150).

⁷ Halife b. el-Hayyât, (ö. 240/854), *Târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, (Riyad: Daru Taybe,1985), 119; Belâzûrî, *Fütûh*, 150-151, 159; Taberî, *Târîh*, 3/ 384, 387, 394; İbn

Filistin'in fethine memûr olan Amr b. el-Âs'ın Gamru'l-Arabat'a kadar Güney Filistin'i kısa sürede fethetmesi üzerine, Bizans İmparatoru Heraklius (imparatorluğu: 610-641) başta Kudüs olmak üzere Filistin şehirlerini de koruması için kardeşi Tezârik (Théodore) komutasında Müslümanlara karşı büyük bir ordu göndermiştir. Hz. Ebu Bekir, Bizans ordusunun gücü karşısında Suriye cephesindeki tüm İslam ordularının birleşmesi ve Irak cephesinde savaşıyan Hz. Halid'in seçkin bir birlikle Suriye cephesine intikal ederek birleşik İslam ordusunun başına geçmesi emrini vermiştir. Gelen emir üzerine süratle Irak cephesinden Suriye'ye intikal eden Halid b. Velid komutasında birleşen İslâm ordusu, Filistin topraklarında vukû bulan ve Şâm bölgesindeki ilk büyük savaş olan Ecnâdeyn'de düşmana kıyasla az sayıda olmalarına⁸ rağmen büyük bir zafer kazanmıştır (h.13 yılı 28 Cemâziyelevvel).⁹ Bozulup kaçan düşman ordusu başta Kudüs olmak üzere Kaysariyye, Dimeşk ve Hıms gibi şehirlere sığınmış, bazıları da daha kuzeye çekilmiştir. Hz. Hâlid, Ecnâdeyn zaferini bir mektupla Hz. Ebû Bekir'e haber verince çok sevinmiş,¹⁰ ancak çok geçmeden hastalanıp 63 yaşında olduğu sırada vefat etmiştir (h. 13 yılı 22 Cemâziyelâhir). Rasûlullâh (s.a.v.)'ın vefatından sonra yaklaşık 2,5 yıl halîfelik makamında bulunan Hz. Ebû Bekir'in yerine, onun tavsiyesi ile Hz. Ömer halife olmuştur.¹¹

A- Kudüs'ün (İliyâ) Müslümanlar Tarafından Fethi

Bizans ordusunun yenilip, bu savaş için toplanmış diğer İslâm ordularının kendi bölgelerine dönmesinden sonra Amr b. el-Âs Filistin bölgesinde fetihlere devam etmiştir. Kudüs (İliyâ)'nın¹² fethine kadar Gazze, Sebatiye, Nâblus, Lüdd, Yübnâ,

Asâkir, *Târîh*, 1: 447; Makdîsî, *Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed* (ö. 620/1223), *et-Tebyîn fî ensâbi'l-Kureşsiyyîn*, thk. Muhammed Nâif ed-Düleymî, (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 462; Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1374), *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmrî, (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1987), 14/ 172; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl (ö.774/1372), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ahmed Ebu Mülhim - Ali Necip Atâvî ve dğr., (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye 1989), 7/ 3; İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh, Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed (ö. 1089/1678), *Şezerâtü'z-zeheb fî ahabâri men zeheb*, thk. Abdülkadir Arnaud - Mahmud Arnaud, (Beyrût: Dâru İbn Kesir, 1986), 1/ 153.

⁸ Kaynaklar bu savaşta düşmanın 70-100 bin arası bir kuvvete sahip olduğundan bahsederken, müslümanların sayısının ise birleşen tüm ordular ve Hz. Ebu Bekir'in Medine'den gönderdiği yardımcı kuvvetlerle ancak 24 bin kişiye ulaştığı haberini verirler (Bkz. Belâzûrî, *Fütûh*, 150, 156; Taberî, *Tarih*, 3/ 405 (2107/I); İbn Asâkîr, *Târîh*, 1/ 476).

⁹ Ecnadeyn Savaşı hakkında geniş bilgi için bkz. Ezdî, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed (ö. 1089/1678), *Fütûhu's-Şâm*, thk. Ensıgn W. N. Lees, (Kalküta 1854), 78-81; Belâzûrî, *Fütûh*, 156-157; Taberî, *Tarih*, 3/ 417-419 (2125-2127/I); İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed (ö.314/926), *Kitâbü'l-fütûh*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986), 1: 115-116; İbn Asâkîr, *Târîh*, 1/ 476-479, 483; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/ 406-7; Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 2/ 234-235.

¹⁰ Ezdî, *Fütûhu's-Şâm*, 80; İbn A'sem el-Kûfî, *Fütûh*, 1/ 117.

¹¹ Taberî, *Tarih*, 3/ 418-9 (2127-8/I); İbn Hibbân, *es-Sîratü'n-Nebeviyye*, 452.

¹² İliyâ miladi 135 yılında Roma İmparatoru Hadrian tarafından hem bölgeye hem de şehre verilen ve Roma dönemine ait olan Latince bir isimdir. Birçok köy, kasaba ve vilayeti içine alan İliyâ şehrinin merkezi Aelia Capitolina'dır. Bu isim İslâm'dan sonra

Amevâs, Beyt-i Cibrîn, Yafâ ve Refah'ı fethetmiş, ardından Kudüs'ü fethetmek için şehri kuşatmıştır.¹³ Ancak Amr b. el-Âs Ecnadeyn, Yermük ve diğer savaşlarda yenilip şehre sığınan askerin çokluğu ve surlarının sağlamlığı sebebiyle sadece emrindeki ordu ile oranın fethine muvaffak olamadı. Sonuçta Kudüslüler Amr'ı çok uğraştırmış, Amr da onları çok sıkıştırmış, ancak fetih nasip olmamıştı.¹⁴

Bunun üzerine Suriye orduları başkomutanı Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, 16/637 yılında Kinnesrîn ve çevresinin fethini bitirince Kudüs kuşatmasını devam ettiren Amr b. el-Âs'ın yanına geldi ve kuşatmaya katıldı.¹⁵ Kinnesrîn'den Kudüs'e hareket etmeden önce Hâlid b. Velîd'i öncü birliğin başında Kudüs'e göndermişti. Hz. Ebû Ubeyde buraya gelince, düşmana barış teklif ederek sulh ile şehirlerini teslim etmelerini istedi. Fakat onlar bunu kabul etmediler ve şehirlerini savunmaya devam

Arapçalaştırmış şekliyle "İliyâ" olarak kullanılmıştır. Müslümanlar şehri fethettikten sonra ilk zamanlar şehrin ismini bu şekilde kullanmışlardır. Nitekim ilk dönem birçok İslâm tarih kaynağı şehrin ismini bu şekilde yazarken Hz. Ömer tarafından Kudüslüler'e verilen emannâme kayıtlarına alan Taberî'de de bu emannâmenin İliyâ halkına verildiği belirtilmekte ve emannâmede "İliyâ" veya "İliyâ Halkı" şeklinde bu kelime 5 defa geçmektedir. Zaten erken dönem İslâm tarihinde bölgede basılan paralarda da halen bu isim görülür. Ancak tabiin devrine gelindiğinde tâbiinden pek çok kimse Latince'den türetilen İliyâ yerine Hz. Peygamberin hadislerinde de geçtiği şekliyle "Beytümakdis" kelimesinin kullanımını benimsemiş ve bunda da ısrarcı olmuşlardır. Böylece daha sonraki dönemde, özellikle Emeviler döneminde şehrin ismi hemen hemen hep Beytümakdis olarak anılmış, Abbasiler döneminde ise "el-Kuds" veya "Kudüs" kelimesi de kullanılmaya başlanmıştır (Geniş bilgi için bkz. Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26: 324; Halid el-Awaisi, "İsimler ve Sınırlar", *Derin Tarih*, Kudüs Özel Sayısı, 10 (Kasım 2017), 10-17; Adem Apak, "Müslümanlıkta Kudüs Algısı", *Geçmişten Günümüze Kudüs*, Ed. Mustafa Selim Yılmaz, (İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2019), 31.

¹³ Belâzûrî, *Fütûh*, 188.

¹⁴ Taberî, *Tarih*, 3/ 608 (2403/I). Seyf'ten gelen rivayete göre, Kudüs'te Bizans komutanı olarak Artabon (*Areteon*) vardı. O, Seyf'in 15 yılında kabul ettiği Ecnâdeyn yenilgisinden sonra buraya sığınmıştı (Taberî, *Tarih*, 3/ 606-7 (3400-1/I)).

¹⁵ Belâzûrî, *Fütûh*, 188. Taberî, Seyf b. Ömer rivayetiyle Ebu Ubeyde'nin bu hareketinin 15 yılı içinde gerçekleştiğini söyler (Taberî, *Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 3/ 608 (2403/I)). Vakidî'ye atfedilen *Fütûhu's-Şâm* adlı eserde ise Ebu Ubeyde'nin Kudüs'e gelip kuşatmaya nasıl katıldığı hakkında diğer kaynaklardan çok farklı bir anlatım vardır. Burada Ebu Ubeyde'nin, Kaysariyye veya Kudüs (İliyâ)'den hangisi üzerine önce gideceği hususunda tereddüt ettiği, bunu Hz. Ömer'e yazdığı, Hz. Ömer'in de yaptığı istişare sonunda onun önce Kudüs üzerine gitmesini istediği belirtilir. Ardından Ebu Ubeyde'nin önce Câbiye'ye gelip buradan önce öncü birlik olarak Halid b. Velid'i, sonra Yezid b. Ebi Süfyan'ı, sonra Şurahbil b. Hasene'yi ve ardarda 6 komutanı emirlerine verdiği birliklerle gönderip Kudüs'ü hangi bölgeden kuşatacaklarını belirlediği ve en son kendisinin de Kudüs'e vararak şehri kuşatan İslam komutanlarına katıldığı anlatılmıştır (Vakidî, Muhammed b. Ömer (ö. 207/822), *Fütûhu's-Şâm*, (Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts). 1/229-230). Ancak biz Vakidî'ye nispet edilen bu eserde gerek ordu komutanları gerekse emirlerindeki askerin sayısı ve olayların oluş süreci hususunda diğer kaynaklardan çok farklı ve mübalağalı sayılar yer aldığı için şehrin fetih süreci hususunda bu eserdeki bilgileri değil daha çok bu bilgilerde isabetli olduğunu düşündüğümüz önce Belâzûrî ve gerekli yerlerde Taberî ve onları takip eden eserleri dikkate aldık.

ettiler.¹⁶

Ebû Ubeyde onların sulhü kabul etmediğini görünce, şehri her taraftan şiddetli bir şekilde kuşattı. Kudüslüler Müslümanların çekilip gitmeyeceğini anlayınca, bir gün şehrin kapılarını savaş için açıp Müslümanlara saldırdılar. Müslümanlar da karşılık verip her taraftan öyle şiddetli bir saldırıya geçtiler ki, onları hezimete uğratıp tekrar şehirlerine girmeye mecbur ettiler. Bir müddet sonra Kudüslüler, kurtuluş olmadığını anlayarak sulh istemek zorunda kaldılar.¹⁷

Belâzûrî'nin bildirdiğine göre Ebû Ubeyde'nin Kudüs'e gelmesiyle, Kudüslüler'in onlardan sulh istemesi, iki-üç gün gibi kısa bir zamanda gerçekleşmiştir. Onlar diğer Şâm şehirleri ile yapılan antlaşmalar gibi, cizye ödemek ve diğer şehirlerin halkına verilenlerin aynısı ile sulh yapmak; ancak verilecek emannâmeyi Hz. Ömer'in elinden almak istediler. Hz. Ebû Ubeyde durumu Medîne'de bulunan Hz. Ömer'e yazıp Kudüslüler'in isteğini bildirdi.¹⁸

Rivâyete göre Hz. Ebû Ubeyde, Muâz b. Cebel'in de tavsiyesi üzerine, halife gelince verdikleri bu sözden dönmeyeceklerine dâir, dinleri üzerine onlardan ağır bir yemin aldı. Sonra Hz. Ömer'e, onların isteğini ve gelişmeleri bildiren bir mektup göndererek, onların alacakları emân karşılığında cizye verip kapılarını Müslümanlara açacaklarını ve bunun Müslümanlar açısından daha iyi olacağı görüşünde olduğunu bildirdi. Ebû Ubeyde'nin mektubu Hz. Ömer'e gelince, önde gelen ashabı toplayıp durumu istişâre etti. Herkes fikrini söyledi. Hz. Osman, düşmanın zaten yenik ve zelil durumda olduğunu, Müslümanların eninde sonunda orayı fethedeceğini, dolayısıyla halîfenin onların ayağına kadar gitmesini uygun bulmadığını açıkladı. Fakat Hz. Ali, eğer halîfe gitmezse onların sulha yanaşmayıp savaşa devam edecekleri, belki de yardım alacakları, böylece Müslümanların boşuna sıkıntı ve zorluk içine düşeceği, dolayısıyla onların teklifini kabul edip herhangi bir Müslümana zarar gelmeden, uzak bir mesafe de olsa halifenin Kudüs'e (Îliyâ) gidip fetih meselesini bitirmesini tavsiye etti. Bazıları da Hz. Ali gibi düşündüklerini söylediler. Hz. Ömer, her ikisinin görüşünün de güzel olduğunu, fakat Hz. Ali ve onun gibi düşünenlerin görüşünü daha isabetli bulduğunu ifade edip Kudüs'e gitmeye karar verdi. Medine'de yerine Hz. Ali'yi bırakıp ashabın önde gelenlerinden müteşekkil küçük bir heyetle Medîne'den yola çıktı. Heyette, Abbâs b. Abdülmuttalib de vardı. Hz. Ömer yol boyunca kıldığı bütün namazların ardından, Allah'ın kendilerini İslâm'la şereflendirmesi ve savaşlarda

¹⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Ezdî, *Fütûhu's-Şâm*, 219; İbn A'sem el-Kûfi, *Fütûh*, 1/ 222-223; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9: 655. Seyf b. Ömer'e göre, onlara ilk sulh teklifini yapan Amr olmuştur. Onun sulh teklif eden mektubu Kudüs sahibine ulaşınca elçiye, şehri onun alamayacağını, kendi yanlarında olan bilgiye göre bu şehri isminin harfleri Ayn, Mim ve Ra şeklinde 3 harften müteşekkil kişinin fethetmesi gerektiğini bildirmiş, Amr'a bu haber ulaşınca, o da bunun Hz. Ömer olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Amr durumu Hz. Ömer'e bildirmiş ve halife Kudüs'e gelmek için Medine'den hareket etmiştir (Taberî, *Tarih*, 3: 606-7 (3401/I); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/ 500).

¹⁷ Ezdî, *Fütûhu's-Şâm*, 221-223; İbn A'sem, *Fütûh*, 1: 223; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/ 655.

¹⁸ Belâzûrî, *Fütûh*, 189. Fakat Seyf b. Ömer bu rivayeti "kîle" (denilmiştir) lafzıyla verir. Bkz. Taberî, *Tarih*, 3/ 608 (2403/I); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/ 500.

başarılı kılıp büyük nimetlere ve Şâm topraklarına hâkim kılmasından dolayı şükreliyordu. Hz. Ömer Kudüs'ün kuzey doğusunda bulunan Müslümanların bölgedeki ordugâhı Câbiye'ye geldi ve burada konakladı.¹⁹

Rivayetlerden anlaşıldığına göre Kudüs için yola çıkan Hz. Ömer, fethedilen toprakların durumunu tanzim etmek, gayrimüslimlerin statülerini belirlemek gibi acil konuları görüşmek ve daha birçok konuda istişare yapmak için²⁰ Suriye cephesi başkomutanı Ebu Ubeyde ve diğer ordu komutanları ile Kudüs'e varmadan önce Câbiye'de buluşma kararı almış ve komutanlar bu emir üzerine kendisiyle Câbiye'de buluşmuşlardır.²¹ Hz. Ömer'in komutanlarını hem teftiş hem de gerekli istişâreleri yaptığı bu önemli toplantı "Câbiye Günü" (Yevmü'l-Câbiye) ve orada okuduğu hutbe de "Câbiye Hutbesi" (Hutbetü'l-Câbiye)²² adıyla meşhur olmuştur.²³

Hz. Ömer Câbiye'den Kudüs'e (Beytül-Makdîs) doğru hareket ederken bindiği atın topallamakta olduğunu gören Müslümanlar ona bir beygir (Berzûn) getirdiler. Hz. Ömer (r.a.) onun üzerinde yolculuk ederken, beygirin çok hareketli ve kibirli yürüyüşünden hoşlanmadı. Bunun üzerine ondan inip onunla yolculuğu kabul etmedi.²⁴ Bu sırada üzerinde pamuktan ve oldukça eskimiş yolculuk elbisesi bulunduğundan, beyaz ve gösterişli bir elbise getirilerek bununla Kudüslüler yanında daha fazla saygı ve hürmete mazhar olacağı söylendi. Hz. Ömer elbiseyi kendisine getirenleri azarladı ve ancak izzet ve yüceliğin Allah tarafından ve O'nun indinde olduğunu söyledi. Üzerindeki mütevazılık sembolü, yünden yapılma yolculuk elbiselerini değiştirmeden, Ebû Ubeyde (r.a.) ve diğer komutanlarla birlikte Kudüs'e doğru yola çıktı.²⁵

Kudüs'e giderlerken Ezria't halkından bazıları ellerinde kılıçları ve çiçeklerle oynayarak Hz. Ömer'i karşıladılar. Halife bu durumdan hoşlanmayıp, onların bu hareketten menedilmesini istedi. Ebû Ubeyde ise eğer böyle yaparlarsa onların yapılan andlaşmanın bozulduğunu zannedeceklerini söyledi. Bunun üzerine Hz. Ömer onları serbest bıraktı.²⁶

Rivâyete göre, Hz. Ömer Kudüs'e yaklaşıncı kendisini, bölgedeki komutanlar ve süvari birlikleri karşıladı. Fakat onların üzerinde, Rûmlar'dan elde ettikleri ganimetlerden kendi paylarına düşen ipek elbiseler vardı. Hz. Ömer onların bu halini görünce, devesinden (veya atından) inip onları taşıladı ve üzerlerine toprak attı. Sonra

¹⁹ Ezdî, *Fütûhu's-Şâm*, 224-225. Ayrıca bkz. Taberî, *Tarih*, 3/ 608 (2404/I); İbn A'sem, *Fütuh*, 1/ 224-225; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/ 500; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/ 655-656.

²⁰ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, 240.

²¹ Bkz. Taberî, *Tarih*, 3/ 607 (2402/I); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/ 500.

²² Bu hutbenin içeriği ve geniş bilgi için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/ 657.

²³ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, 240.

²⁴ Taberî, *Tarih*, 3/ 610 (2407/I); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/ 501; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/ 659.

²⁵ Ezdî, *Fütûhu's-Şâm*, 228. Hz. Ömer'in Kudüs'e girerken gerek tavırları gerekse giydiği elbise ve bineği ile ne kadar zühd içinde bir hayat yaşadığı ve asla gösterişten hoşlanmadığı ve çok mütevazı bir tavırla Kudüs'e nasıl girdiği hakkında daha değişik ve geniş bir anlatım için bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/ 664-665.

²⁶ Belâzûrî, *Fütûh*, 189-190.

da, ipek elbiseleri çıkarıp yırtmalarını emretti. Onlar ise giydikleri bu elbiselerin bir harp âleti olduğunu ve içlerinde silah sakladıklarını haber verdiler. Bunun üzerine Hz. Ömer Rasulullâh (s.a.v) erkeklere ipeği yasakladığı için bu giysileri ancak zaruret hali olan harp zamanı giymelerini, namaz anında ise çıkarmalarını söyledi.²⁷

Diğer bir rivâyete göre ise, Yezîd b. Ebi Süfyân Hz. Ömer'e, bu bölgedeki insanların süslü ve ihtişamlı giyinmeye önem verdiklerini, dolayısıyla Müslümanların onların gözlerini doldurmak için böyle giyindiğini söylemiştir.²⁸

Hz. Ömer Kudüs'e gelince, başta Kudüs patriği Sophronios olmak üzere şehir halkının temsilcileri verdikleri sözü tutup onun huzurunda toplandılar.²⁹ Hz. Ömer onlarla bir anlaşma yaptı. Onlara vereceği emannâmeyi bizzat kendisi yazdı³⁰ ve şehri Patrik Sophronios'tan teslim aldı (17/638). Hz. Ömer'in Kudüs halkına verdiği bu emannâme temelde cizye ve haraç karşılığında mal ve can güvenliğini, din ve ibadet hürriyetini güvence altına almaktaydı.³¹

Bu emannâme'nin verilme yeri ve şekli ile ilgili olarak Taberî'de, Hz. Ömer'in Câbiye'de bulunduğu sırada Kudüs'ten gelen bir heyeti kabul edip burada onlarla bir anlaşma yaptığı;³² Belâzûrî'de de, o Câbiye'de iken Kudüs'e gönderdiği Hâlid b. Sâbit el-Fehmî'nin onlarla bir müddet savaşıp sonra bir anlaşma imzaladığı, ardından Kudüs'e gelen Hz. Ömer'in bu anlaşmayı tasdik ettiği³³ şeklinde iki farklı rivayet daha bulunmaktadır. Fakat her ne şekilde olursa olsun sonuçta Filistin bölgesinde hem Müslümanlar hem Hristiyanlar hem de Yahudiler için kutsal sayılan Kudüs/Beytü'l-Makdis kan dökülmeden barışla Müslümanların eline geçmiş ve üç semavî dinin mensupları için şehirde huzur ve güvenin hâkim olacağı bir dönem başlamış oluyordu.

Kaynaklarda yer alan rivayetlerde tam işaret edilmese de olayların oluş tarzı Müslümanların bu şehri bir şekilde kan dökmeden, kutsallığına hâlel getirmeden fethetmek arzusunda olduklarını göstermektedir. Nitekim Müslümanlar Filistin'in hemen hemen (denizden devamlı yardım aldığı için Kaysariye ve Askalan hariç) bütün şehirlerini fethettikleri halde bu şehirlerin ortasında kalan Kudüs'ü en sona

²⁷ İbn A'sem, *Fütuh*, 1/ 226-27. Taberî'de yer alan Seyf rivayetine göre ise, bu elbiselerle Hz. Ömer'i karşılayan Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, Yezîd b. Ebî Süfyân ve ve Hâlid b. Velîd'dir (*Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 3/ 607 (2402/I).

²⁸ Ezdî, *Fütûhu's-Şâm*, 229.

²⁹ Taberî'de geçen bir rivayete göre Hz. Ömer'le bu anlaşmayı Kudüs'teki herhangi bir yönetici değil Kudüs halkı yapmıştır. Çünkü Ecnadeyn savaşında Bizans yenilince Kudüs'e sığınan ve burada şehri savunan Artabon (Areteon) isimli Bizanslı komutan Hz. Ömer Câbiye'ye gelince beraberindeki bazı kişilerle şehri terkedip Mısır'a gitmiştir (*Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 3/ 608 (2404/I). Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/ 501; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/658).

³⁰ Belâzûrî, *Fütûh*, 189.

³¹ Bkz. Casım Avcı, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26/237; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2/ 104.

³² *Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 3/ 607-608 (2403/I). Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/ 501; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/ 658.

³³ *Fütûh*, 189.

bırakmaları bunun en güzel delillerinden biridir. Her ne kadar bazı araştırmacılar (özellikle müsteşrikler)³⁴ birtakım rivayetlere dayanarak buranın sağlam surlara sahip olması ve Ecnadeyn, Yermük gibi büyük savaşlardan kaçan askerlerin buraya sığınması ve içeride büyük bir askeri birliğin olması sebebiyle burayı fethedemedikleri, bunun için Kudüs'ün fethinin daha sonraya bırakıldığını söyleseler de biz bu değerlendirmenin eksik olduğu kanaatindeyiz. Burada şu soruyu sormak gerekir: “eğer Kudüs sadece bu özelliklere sahip olduğu için Müslümanlar tarafından hemen fethedilemediyse, en az Kudüs kadar sağlam surlara ve askerî birliklere sahip olan daha yukarılardaki Dimeşk, Hıms ve Antakya'yı Müslümanlar Kudüs'ten daha önce nasıl fethetmişlerdir?” Kanaatimizce Kudüs'ün fethinin sonraya kalması daha çok İslâm komutanları ve onların her hareketini denetim altında bulunduran Hz. Ömer'in Kudüs halkı ve içindeki askerlerin yardım alma ümitlerini kaybedip şehri savaşırsız bir şekilde teslim etmelerini sağlamak, yani bu kutsal şehri kan dökmeden barışla ele geçirmeyi arzu etmiş olmalarından kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim rivayetlerden ilk saldırının, şehri kuşatıp onları teslim olmaya çağıran gerek Amr b. el-As ve gerekse Ebu Ubeyde'den değil, şehirdeki Bizans askerlerinden geldiği anlaşılmaktadır. Ayrıca ve en önemlisi Kudüs patriği ve halkın çaresiz kalınca alacakları emannâme'yi halifenin elinden almak istemeleri karşısında Hz. Ömer'in, Müslümanlar üstün bir durumda ve şehri savaşla ele geçirerek çok büyük ganimetler elde edebilecek iken bu isteğe olumlu yanıt verip daha fazla kan akmaması için Medine'den Kudüs gibi uzak bir şehre gelmeyi kabul etmesi ve şehrin kutsiyetine azamî derecede önem göstererek şehre girmesi bunun en açık delillerindendir.

B- Hz. Ömer'in Kudüslüler'e Verdiği Emannâme (Ahidnâme)

Öncelikle şunu ifade edelim ki Kudüslülerle yapılan anlaşma veya görüşme sonunda Hz. Ömer'in onlara yazdığı metnin bir sulh/antlaşma metni mi yoksa bir emannâme mi olduğu hususunda tartışma vardır. Bu metni birçok eser ve araştırmacı “antlaşma” olarak nitelerken, bazı araştırmacılar bunu “emannâme” olarak nitelemektedir. Bunu bir “emannâme” olarak kabul edenlerden Abdülfettah el-Awaisi'ye göre bu bir antlaşma metni olsaydı her iki tarafın da antlaşma metni sonunda isimleri veya imzalarının bulunması gerekirdi. Ancak Hz. Ömer tarafından bizzat yazılarak Kudüslüler'e verilen bu metni eserlerine alan kaynaklarda metin sonunda sadece buna şahit olan müslümanların isimleri vardır. O halde bu bir antlaşma metni değil, Hz. Ömer tarafından tek taraflı verilen bir emannâmedir.³⁵ Bu

³⁴ Mesela Philip K. Hitti, müslümanların hemen hemen bütün Şâm topraklarını fethedip, Rûm topraklarına kadar dayanmışken daha güneyde bulunan Kudüs ve Kaysariyye şehirlerinin buralardan sonra fethedilmesini, sadece helenileşmiş bu önemli iki şehrin devamlı kuvvet aldığı ve inatla kapılarını müslümanlara kapattıklarına bağlamaktadır. (*Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 1/178).

³⁵ Abd al-Fattah el-Awaisi, *Introducing Islamic Jerusalem*, (United Kingdom: Al-Maktoum Institute Academic Press, 2007), 57-58; aynı mlf. “İslam Fetih Hukukunun Can Verdiği Belge Ömer Emannamesi”, *Derin Tarih*, Kudüs Özel Sayısı, 10 (Kasım 2017), 54. Ayrıca bkz. Ahmed İsmail A. Abdülcevâd, “el-Ahkâmü'l-fikhiyyeti'l-muteallika bi vaz'ıl-

değerlendirmeyi haklı ve yerinde görerek biz de bunu bir antlaşma değil, bir emannâme metni olarak kabul ediyor ve makale metnimizde bundan emannâme olarak bahsedeceğimizi belirtmek istiyoruz.

Bunun yanında Hz. Ömer'in Kudüslüler'e verdiği iki ayrı belgeden bahsedilmektedir. Bunlardan biri Ya'kubî³⁶ ve Taberî³⁷ gibi İslam tarihçilerinin metnini eserlerine aldığı Kudüs halkına verilen "Emannâme"; diğeri ise İbnü'l-Cevzî'nin kitabına aldığı "Şurûtu Ömeriyye" (=Ömer Şartnâmesi)'dir.³⁸ Bizzat Hz. Ömer tarafından Kudüslüler'e verilen "emannâme" ile İbnü'l-Cevzî'nin kitabına aldığı "Şurûtu Ömeriyye" birçok tarihçi tarafından birbirine karıştırılmakta, bu da Hz. Ömer'in emannâmesi hakkındaki tartışmalarda karışıklık ve çelişkilere yol açmaktadır.³⁹ Ancak bazı araştırmacılar değişik sebeplerden dolayı bu ikinci belgeyi kabul etmemektedirler.⁴⁰ Bu sebeple biz burada sadece ilk tarih eserlerinde yer alan "Ömer Emannâme"sinin metnini dikkate alacağız.

Hz. Ömer tarafından Kudüslüler'e verilen bu emannâme hakkında ilk haber veren rivayet veya kaynaklar bu emannâmeden metin olmaksızın sadece muhteva olarak bahsetmektedirler. Vâkidî (ö. 207/822)⁴¹ ve Belâzûrî, (ö. 279/892)⁴² bunlardandır. Hz. Ömer'in bu emannâmesini metin olarak nakleden ilk kaynak ise Ya'kubî'dir (ö. 284/897).⁴³ Ancak Ya'kubî bu emannâmeyi kısa ve öz cümleler halinde vermekte olup Kudüslüler'in canları, malları ve kiliselerine dokunulmayacağından bahsederken onlardan alınacak cizyeden bahsetmemektedir. Bu sebeple bu metin oldukça eksik gözükmemektedir. Bunun yanında bu metni eserine alan bir diğer kişi İskenderiyye Patriği İbnü'l-Bitrîk'tir (ö. 328/940). İbnü'l-Bitrîk'in *et-Târîhu'l-mecmu'* isimli eserinde zikrettiği metin de Kudüslüler'e eman verilmesi ve onların dini haklarının korunmasından bahsederken bunlar karşılığında Kudüslüler'in verecekleri cizyeden veya sorumluluklarından bahsetmemektedir. Yani ondaki metin üslûp açısından biraz farklı olsa da Ya'kubî'deki metnin içeriğine çok

Medineti'l-Mukaddese min hılâli'l-ahdeti'l-Ömeriyye", *Geçmişten Günümüze Kudüs*, 71-72.

³⁶ Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer (ö. 294/897), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, (Beyrût: Dâru Sadır, ts), 2/147.

³⁷ Taberî, *Tarih*, 3/ 609 (2405-2406/I).

³⁸ İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali (ö. 597-1200), *Fezâilü'l-Kuds*, (Beyrut: Dâru'l-Cil, ts), 123-124.

³⁹ Awaisi "İslam Fetih Hukukunun Can Verdiği Belge Ömer Emannamesi", 53; Abdülcevâd, "el-Ahkâmü'l-fikhiyye..", 73.

⁴⁰ Mesela bu sebeplerden biri, İbnü'l-Cevzî'deki metnin sonunda yazılı bulunan şahitlerden birinin Hz. Ali olmasıdır. Halbuki meşhur ve birçok rivayete göre Hz. Ömer bu iş için Kudüs'e doğru yola çıkarken Medine'de yerine Hz. Ali'yi vekil bırakmıştır. Böyle bir durumda Hz. Ali Kudüs'te yazılıp verilen böyle bir emanın altına nasıl şahit yazılabilir. (Geniş bilgi için bkz. Awaisi "İslam Fetih Hukukunun Can Verdiği Belge Ömer Emannamesi", 53, 57-58).

⁴¹ Ezdî, *Fütûhu's-Şâm*, 1/ 242.

⁴² İbn A'sem, *Fütûh*, 189.

⁴³ Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/147.

benzemektedir.⁴⁴ Halbuki Müslümanların diğer şehir ve bölge halkları ile yapmış oldukları anlaşma metinleri veya emannâmelerin tamamında bu husus zikredilir. Dolayısıyla bu iki kaynağın verdiği metnin eksik olduğu anlaşılmaktadır.

Bu emannâme metnini ilk defa en geniş şekilde eserinde zikreden tarihçi ise Taberî'dir.⁴⁵ Taberî'nin kitabına aldığı "Ömer Emannâmesi" diğer eserlerde bahsedilmeyen cizye ve diğer birtakım konuları da içermektedir. Bu sebeple biz burada Taberî'nin eserine aldığı bu emannâme metnini dikkate alacağız.

Taberî'de yer alıp Hz. Ömer tarafından bizzat yazılıp Kudüslüler'e verilen bu emannâmenin metni şu şekildedir:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. هذا ما أعطى عبد الله عمر أمير المؤمنين أهل إيلياء من الأمان؛ أعطاهم أماناً لأنفسهم وأموالهم، ولكنائسهم وصلبانهم، وسقيمتها وبريئتها وسائر ملتها؛ أنه لا تسكن كنائسهم ولا تُهدم، ولا يُنتقص منها ولا من حيزها، ولا من صليبهم، ولا من شيء من أموالهم، ولا يُكرهون على دينهم، ولا يضار أحد منهم، ولا يسكن بإيلياء معهم أحد من اليهود، وعلى أهل إيلياء أن يعطوا الجزية كما يُعطي أهل المدائن، وعليهم أن يخرجوا منها الرّوم والصّوت؛ فمن خرج منهم فإنه آمن على نفسه وماله حتى يبلغوا مأمنهم؛ ومن أقام منهم فهو آمن؛ وعليه مثل ما على أهل إيلياء من الجزية، ومن أحب من أهل إيلياء أن يسير بنفسه وماله مع الرّوم ويخلى بيعهم وضلّبتهم فإنهم آمنون على أنفسهم وعلى بيعهم وصلبتهم، حتى يبلغوا مأمنهم، ومن كان بها من أهل الأرض قبل مقتل فلان، فمن شاء منهم قعدوا عليه مثل ما على أهل إيلياء من الجزية، ومن شاء سار مع الرّوم؛ ومن شاء رجع إلى

⁴⁴ Abd al-Fattah el-Awaisi, *Introducing Islamic Jerusalem*, 58-59; aynı mlf. "İslam Fetih Hukukunun Can Verdiği Belge Ömer Emannamesi" 55.

⁴⁵ Taberî, *Tarih*, 3: 609 (2405-2406/I). Taberî'nin naklettiği bu metin 1953 yılına kadar en uzun, en açık ve en detaylı metin olarak kabul ediliyordu. Ancak bu tarihte Ortodoks patrikliği metni ortaya çıktı. 1953 yılının ocak ayında Ortodoks Patrikliği, Hz. Ömer'in emanının bir metnini yayınladı. Bu metnin İstanbul'daki Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin kütüphanesinde mahfuz Yunanca aslının çevirisi olduğu ileri sürüldü. Bugüne kadar bu konudaki tüm metinler içinde en uzun ve en teferruatlı olan bu metnin sıhhati hakkında bir araştırma yapıldığında gerek tarihi gerekse sanatsal açıdan birçok delille bu metnin ya tamamen uydurulmuş veya hiç olmazsa birçok ekleme yapılmış bir metin olduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir metnin ortaya çıkması veya bir metin varsa bile ona bir çok ekleme yapılması, Rum Ortodoks Patrikliği'nin, Kudüs ve oradaki kutsal mekanlar hususunda Hristiyan mezhepleri arasında eskiden beri var olan birçok tartışma, kavga ve çatışmanın bir sonucu olarak Ortodokslar'ın Hristiyanlar'a ait kutsal mekanlar üzerinde nüfuz elde etme, kendisine diğer Hristiyan gruplar nezdinde öncülük, hatta liderlik hakkı sağlama teşebbüsünün bir sonucu olması kuvvetle muhtemeldir (Geniş bilgi için bkz. Awaisi, "İslam Fetih Hukukunun Can Verdiği Belge Ömer Emannâmesi", 56-57).

أهله فإنه لا يؤخذ منهم شيء حتى يُحصَد حصادهم؛ وعلى ما في هذا الكتاب عهد الله وذمة رسوله وذمة الخلفاء وذمة المؤمنين إذا أعطوا الذي عليهم من الجزية. شهد على ذلك خالد بن الوليد، وعمر بن العاص، وعبدالرحمن بن عوف، ومعاوية بن أبي سفيان. وكتب حَضَر سنة خمسة عشرة.

“Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla! Bu sözleşme Allah’ın kulu ve müminlerin emiri Ömer tarafından İlyâ (Kudüs) halkına verilen emandır. Onların canları, malları, kiliseleri, haçları, hastaları, sağlıklı olanları ve diğer (bütün) fertleri için verdiği emandır. Kiliseleri mesken yapılmayacak, yıkılmayacak, onlardan herhangi bir alan eksiltilmeyecek, içlerindeki haç ve mallar gibi kutsal eşyalarına dokunulmayacaktır. Kimse dini inançlarından dolayı zorlanmayacak, kendilerine zarar verilmeyecek ve Yahudilerden herhangi biri onlarla birlikte İlyâ (Kudüs)’te iskân edilmeyecektir. Buna karşılık İlyâ (Kudüs) halkı diğer şehir halkları gibi cizye vereceklerdir. Onların orada bulunan Rumlar ve hırsızları buradan çıkarmaları gerekir. Oradan çıkanların (Bizanslılar’ın) gidecekleri yere kadar can ve mal güvenlikleri sağlanacaktır. Orada kalmak isteyenler ise emniyette olacak ve İlyâ (Kudüs) halkı gibi cizye verecektir. İlyâ (Kudüs) halkından kim Rumlarla birlikte malıyla çıkmak, kiliseleri ve haçlarını tahliye etmek isterse, canları, kiliseleri ve haçları çıkıp gitmek istediği yere varıncaya kadar emniyette olacaktır. Filan kişinin (bir şahıs ismi) ölümünden önce bölgede (İlyâ’da) bulunan (can güvenliği için buraya sığınmış olan) diğer sakinlere gelince: bunlardan kim orada oturmak isterse İlyâ (Kudüs) halkı gibi cizye ödemek şartıyla oturacaktır; bunlardan isteyen Rumlarla çıkıp gidebilecek, isteyen de ailesinin yanına göç edebilecek ve onlar mahsullerini hasat edinceye kadar kendilerinden herhangi bir şey (vergi) alınmayacaktır. Bu emannâme, onların cizye vermeleri şartıyla, Allah’ın Rasulü’nün, halifelerin ve mü’minlerin Kudüs halkına verdiği bir güvenlik ahdidir. Bu anlaşmaya Hâlid b. Velid, Amr b. Âs, Abdurrahman b. Avf ve Muâviye b. Ebi Süfyan şahittirler. Ömer bu anlaşmayı 15 yılında yazdı ve (Kudüslüler’e) verdi.”⁴⁶

Burada başkomutan Ebu Ubeyde’nin şahitler arasında yer almamasının sebebi, Ebû Ubeyde’nin tüm bölgenin genel idarecisi ve şehrin sulh ile teslimini sağlayan kişi olarak onun vereceği emannâmenin Kudüslüler’in isteği üzerine Hz. Ömer tarafından verilmiş olması olmalıdır. Yani bir bakıma emannâmeyi veren kişi aynı zamanda zımnen Ebû Ubeyde olmaktadır.

Emannâme metninde Yahudiler’in Kudüs’te iskân edilmeyeceği şeklindeki cümle, metnin aslından olmayıp sanki sonradan eklenmiş bir cümle gibi gözükmemektedir. Çünkü anlaşmadan sonraki gelişmeler böyle bir uygulamayı değil tam tersini göstermektedir. Ayrıca eğer Yahudiler’in bölgede iskân edilmemesi ile ilgili böyle bir şart emannâmede olsaydı, koyu bir Hristiyan olan İskenderiyye patriği

⁴⁶ Taberî, *Tarih*, 3/ 609 (2405-6/I). Bu emannâmenin oldukça geniş ve farklı bir Türkçe (Osmanlıca) tercümesi Osmanlıca belgelerde bulunmaktadır (Bk. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayûn*, [HAT.], No. 1516, Gömlek No. 47, 5).

İbnü'l-Bitrîk (ö. 328/940) eserine aldığı Kudüslüler'e verilen eman metninde böyle bir şartı zikretmeyi asla ihmal etmezdi.⁴⁷ Bunun yanında Hz. Ömer böyle bir uygulama yapmış olsaydı Yahudi tarihçilerin ona karşı tavrı katı ve sert olurdu. Halbuki Yahudi kroniklerinin (mesela XVII. asır Yahudi yazarlardan Sambari'nin kroniğinde) Hz. Ömer'e karşı gayet ılımlı ve sempatik bir tavra sahip oldukları bilinmektedir.⁴⁸ Çünkü Yahudi kroniklerinde Hz. Ömer'in Kudüs'teki Süleyman Mabedi'nin bulunduğu tepeyi temizletip eski işlevine kavuşturmasının yanında Yahudiler'in şehre rahat girip çıkma ve hatta yerleşmelerine imkân tanıdığı belirtilmektedir. Bu kroniklerin hiçbirinde haklı olarak İslâm fetihlerine kadar Kudüs'te (Yeruşalayim) Yahudi olduğuna dair herhangi bir bilgi mevcut olmayıp İslâm fetihlerine kadar onlar Kudüs'e senede yalnız bir defa girebiliyorken, İslâm fethiyle beş yüz yıldır onlara uygulanan bu yasak kaldırılmıştır. Onların verdiği bilgiye göre bundan sonra onlar Kudüs'e yerleşmeye, ibadet ve bayramlarını rahatça kutlamaya başlamışlardır. Nitekim X. asır Karaî âlimlerinden Daniel Kûmisî kitabında, İslâm fetihlerine kadar Bizans tarafından Yahudiler'in Filistin topraklarında rahat yüzü görmediklerini, Müslümanların bölgeyi ele geçirmeleri ile beraber Yahudiler'in Kudüs'e girme ve orada yerleşmesine izin verdiklerini, hatta onlara müstakil bir mahalle tahsis ettiklerini ve o günden itibaren dünyanın pek çok yerinden Yahudi'nin ibadet ve ilim için Kudüs'e gelip gitmeye ve yerleşmeye başladığından bahsetmektedir.⁴⁹ Hz. Ömer'in bu doğrultuda Taberiyye'den getirttiği 70 veya 100 Yahudi aileyi şehrin güneyindeki bu mahalleye yerleştirdiği de kroniklerde belirtilir.⁵⁰ Neticede Bizans İmparatorları'nın kendi dindaşlarına karşı bile sergilediği hoşgörüsüzlüğünün tersine İslâm'ın gelişi Yahudiler ve -"sapkın" denilen Hristiyanlar, yani işgalci ve baskıcı Bizans dışında- Hristiyan bölge halkının hemen hemen tamamı için bir kurtuluştur.⁵¹ Müslümanların mağlup bir durumda olan Hristiyanlara ve asırlardır Kudüs'e giremeyen Yahudiler'e şimdiye kadar galiplerin yaptığı'nın tersine insanca muamele etmesi bu toprakların kutsallığının teminatı olmuştur.⁵²

Emannâme ile alakalı olarak temas etmek istediğimiz diğer husus da Kudüs'ün ne zaman fethedilip emannâmenin ne zaman verildiği hususundaki ihtilaflardır.

⁴⁷ Awaisi, "İslam Fetih Hukukunun Can Verdiği Belge Ömer Emannamesi", 55.

⁴⁸ Nuh Arslantaş, *Mısır'da Türkler, Araplar ve Yahudiler*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 220.

⁴⁹ Nuh Arslantaş, *Yahudilere Göre Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 168, 188-189.

⁵⁰ Arslantaş, *Yahudilere Göre Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, 168.

⁵¹ Çünkü genelde Monofizit (Hz. İsa'nın çift tabiatını reddederek onu katıksız bir ilahi varlık olarak gören Hristiyan görüş) ve Nasturi (Hz. İsa'nın çift tabiatını reddederek, onu katıksız bir beşerî varlık olarak gören Hristiyan görüş) Hristiyan olan Kudüs ve Filistin halkı, hâkim resmi Ortodoks görüşü benimseyen Bizans'ın temsilcisi olan Kudüs Piskoposlarının baskıcı yönetimi altında ızdırap çekiyordu. Kudüs ve Filistin bölgesi Müslümanlar tarafından fethedilince Yahudiler gibi bu Hristiyanlar da bölge halklarının dini inancına saygı duyan Müslümanlar sayesinde huzura kavuşmuş oldular. (Bk. Roger Garaudy, *İlahi Mesajlar Toprağı Filistin*, çev. Cemal Aydın, (İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı, 2011), 136-137).

⁵² Bk. Apak, "Müslümanlıkta Kudüs Algısı", 35.

Taberî, Seyf b. Ömer'e dayanarak Kudüs'ün fethini hicri 15 (636) yılı olayları içinde zikretmenin yanında, yukarıda gördüğümüz gibi, eserinde yer alan emannâme metninin sonunda da 15 yılı kaydı bulunmaktadır.⁵³ Ancak burada metnin sonuna düşülen 15 tarihinin sonradan eklendiği kuşkusuzdur. Çünkü Müslümanların ilk defa hicri takvimi Hz. Ömer döneminin 4. yılında, yani hicri 16 veya 17. yıldan itibaren kullanmaya başladıklarını⁵⁴ biliyoruz. Dolayısıyla 15 yılında böyle bir tarih düşmeleri mümkün değildir.⁵⁵ Bununla birlikte İbn Sa'd ve Ya'kubî gibi birçok İslam tarih kaynağı Kudüs'ün 16 (637) yılı içinde fethedildiğini zikretmektedirler.⁵⁶ Belâzûrî ise Ebû Ubeyde'nin 16 (637) yılında Kudüs'e gelip şehri kuşattığını ve bir müddet sonra Kudüslüler'in emân istediğini, 17 (638) yılında Hz. Ömer'in onlara verdiği emanla Kudüs'ün fetholunduğunu zikreder.⁵⁷ Sonuç olarak Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fetih tarihi konusunda 15 (636), 16 (637) ve 17 (638) yılları kaydedilmekteyse de, Belâzûrî'nin zikrettiği 16 (637) yılında Ebû Ubeyde'nin şehri kuşatması üzerine halkın anlaşma teklif ettiği, 17 (638) yılında şehre gelen Hz. Ömer'in emannâme vererek şehri teslim aldığı şeklindeki rivayetin olayların süreci açısından daha doğru olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁸

Emannâmenin içeriğini kısaca değerlendirmeye tabi tutarsak: Herşeyden önce bu emân sadece Hıristiyanların değil, Kudüs'te ikamet eden ve edecek olan herkesin can, mal güvenliğini ve din özgürlüğünü teminat altına almaktadır. Bunun hiç bir istisnası yoktur. Orada bulunan ve bulunacak olan tüm milletler ve din mensupları dinlerini özgürce yaşayabileceklerdir. Orada bulunan Hıristiyanların dini mekanlarında herhangi bir yıkım, eksiltme veya bir değişikliğe gidilmeyecek, her yönden kilise ve haçları güven altında olacaktır. Ayrıca din konusunda hiç bir kimse zorlanmayacak ve üzerlerinde baskı kurulmayacaktır. Ayrıca onlardan isteyen şehirden ayrılabilir ve sadece çıkış anında değil, istediği yere ulaşınca kadar canları, malları, haçları ve mukaddes her türlü değerleri güven ve emniyet altında olacaktır. Şehirden çıkmaları şart koşulanlar ise silahlı askerler ve hırsızlar olup bunlar şehrin kutsallığına ve emniyetine zarar verdikleri için herkes tarafından normal karşılanacak ve kabul edilecek bir maddedir. Böylelikle şehirde kalanların her yönden güvenliği garanti altına alınmış olmaktadır. Şehre zarar veren veya verecek

⁵³ Taberî, *Tarih*, 3/607, 609 (2403, 2406/I).

⁵⁴ Bkz. İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 230/844), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, (Beyrût: Dâru Sadır, ts), 3/ 28; Halife b. Hayyât, *Târih*, 1/ 6-7. Ayrıca bkz. Ahmet Önkâl, "Hicret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/ 462; Kasım Şulul, *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2008), 45-58.

⁵⁵ Bkz. Awaisi, "İslam Fetih Hukukunun Can Verdiği Belge Ömer Emannamesi", 56.

⁵⁶ İbn Sa'd, *Tabakat*, 3/ 283; Ya'kubî, *Târihu'l-Ya'kubî*, 2/ 147; İbn Asâkir, *Târih*, 1/ 494, 553; İbnü'l-Esîr *el-Kâmil*, 2/ 501; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/ 659-660. Ayrıca Taberî'de buranın 16/637 Rebiülâhîr'de fethedildiği şeklinde de bir rivayet yer almaktadır (*Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 3/ 610 (2408/I).

⁵⁷ Belâzûrî, *Fütûh*, 189.

⁵⁸ Avcı, "Kudüs", 26/ 237. Ayrıca bkz. Aydın, *Ebu Ubeyde b. el-Cerrah*, 194; Awaisi, "İslam Fetih Hukukunun Can Verdiği Belge Ömer Emannamesi", 57.

olan bu iki grubun bile şehirden çıkıp varacakları yere kadar can ve mallarının emniyet altına alınması dünya üzerinde yapılan herhangi bir anlaşma veya emanlarda benzeri zor görünecek bir durumdur.

Bütün bu eman karşılığında Kudüs sakinlerinin de Müslüman yöneticilere karşı bir sorumluluğu ve görevi vardır; bunlardan birincisi *cizye*, diğeri ise şehrin güvenliğini tehlikeye sokacak kişileri orada tutmamalarıdır. Bu iki görev de zaten bir ülke vatandaşı olarak her ferdin bağlı olduğu devlete karşı bir şekilde yerine getirdiği siyasi ve ekonomik görevler olup bunlar sadece devlete değil, vatandaş olarak sonuçta kendilerine de siyasi ve ekonomik katkılar sağlayan görevlerdir.

C- Fetihten Sonra Hz. Ömer'in Kudüs'teki Faaliyetleri

Hz. Ömer şehrin anahtarlarını Patrik Sophronios'tan teslim alıp Kudüs'e girdiği andan (17/638) itibaren hem o hem de müslümanlar emannâmede öngörülen tüm maddelere uydular. Asırlarca da müslümanlar bu emannâmeye sadık kalıp onların canları, malları ve ibadethanelerine dokunmadılar. Böylece Kudüs asırlardır hasret kaldığı güven ve huzur ortamına kavuşmuş oldu.

Hz. Ömer şehre girince Patrik Sophronios'la birlikte ilk önce Hristiyanlar'ın içinde Hz. İsa'nın kabri olduğuna inandıkları ve kutsal hacın da içinde yer aldığı Kıyamet Kilisesi'ni (*Kenîsetü'l-Kıyâme*) ziyaret etti. Kilise içinde iken namaz vakti girip namaz kılmak istediğinde kilise mensuplarının kilise içinde namaz kılma teklifini kabul etmedi ve namazını kilise dışında kıldı.⁵⁹ Çünkü o, daha sonra müslümanların o namaz kıldı diye kiliseyi namazgâh edinip orayı kilise olmaktan çıkarmaları ve böylece anlaşma maddelerine muhalefet etmelerinden çekinerek bu teklifi reddetmiştir.

Hz. Ömer Kıyamet Kilisesi'ni ziyaret edip kilisenin dışında namazını kıldıktan sonra Mescid-i Aksa'ya Peygamberimizin miraçta girdiği kapıdan telbiye getirerek girmiş, mescidin güney tarafında Hz. Dâvud'un (a.s.) mihrabını bularak orada tahiyetü'l-mescid namazı kılmıştır. Gece başladığı bu ibadet sabah namaz vaktine kadar sürmüş, sabah vakti müezzine (muhtemelen Bilal-i Habeşiye⁶⁰) emir verip sabah ezanını okutmuş ve ardından kendisiyle birlikte bulunan müslümanlara Dâvud (a.s.) mihrabında sabah namazını kıldırmıştır. Sabah namazının ilk rekatında Sa'd suresini okumuş, Hz.Dâvud'un secdeye kapandığı olayı anlatan 24. ayeti (secde ayetini) okuyunca secdeye kapanmış, cemaat de secdeye kapanmış, ardından doğrulup tekrar kıraat edip ilk rekatı ikâme etmiş; ikinci rekatta da İsra suresini okuyarak namazı bitirmiştir.⁶¹ Ardından Yahudiler tarafından Süleyman Mâbedi'nin (Mescid-i Aksâ'nın) merkezini oluşturduğu ve müslümanlar tarafından da Hz. Peygamberin mîraca yükselirken üzerine bastığı düşünülüp kabul edilen Sahre'yi (*Hacer-i Muallaka*) aramıştır. O sırada bir hristiyan kadının çöp (hayız bezi) attığı

⁵⁹ Musa İsmail Basit ve dğr., *Kudüs Tarihi*, trc. Esra Eğitim Tercüme Komisyonu-Ali Benli, (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2011), 69.

⁶⁰ Bkz. Ezdî, *Fütûhu's-Şâm*, 231-232.

⁶¹ Taberî, *Tarih*, 3/ 610-611 (2408/I); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/ 656.

yüksekçe bir yer dikkatini çekip⁶² diğer gün bazı kadınların da çöplerini buraya attıklarını görünce yaptığı araştırma ve soruşturma neticesinde oranın Sahre olduğunu anlamış,⁶³ Hristiyanlık döneminde çöp ve molozlarla doldurulmuş olan - bugün üzerinde Kubbetü's-Sahra'nın yükseldiği- bu yeri bizzat kendisi de çalışarak temizletip⁶⁴ Sahre'yi meydana çıkarmıştır.⁶⁵ Hz. Ömer daha sonra Sahre'nin güneyine yani Mescid-i Aksa'nın sınırları içinde bulunan kible tarafına (muhtemelen namaz kıldığı ve cemaate namaz kıldırıldığı yere) bugün "Mescid-i Ömer" diye bilinen bir mescid yaptırmıştır.⁶⁶

İlk dönem İslâm kaynaklarında bu mescid hakkında fazla bilgi bulunmamakla

⁶² Hristiyanlar Yahudiler için Mescid-i Aksa içinde bu yerin en kutsal yer olduğunu bildikleri için hakaret etmek amacıyla bu yeri çöplük haline getirmişlerdir. Çünkü daha önce Yahudiler Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yer olarak kabul edilen ve Hristiyanlarca çok kutsal sayılan yeri -ki bugün burada Kiyamet Kilisesi vardır- hakaret etme amacıyla çöplük haline getirmelerinin bir karşılığı olarak onlar da bunu yapıyorlardı. Bunun için Yahudiler'in çöp attığı bu yer Kumâme= çöplük olarak isimlendirilmiştir. Daha sonra İslam gelmeden yaklaşık 3 asır önce Doğu Roma İmparatoru I.Konstantin Hristiyanlığı kabul edince burayı ziyaret eden annesi Helena veya imparatorun kendisi bu yeri temizletmiş ve buraya Hristiyanlar tarafından "Kutsal Mezar Kilisesi" veya "Diriliş Kilisesi" diye isimlendirilen Kenîsetü'l-Kamâme=Kiyamet Kilisesi'ni inşa ettirmiştir. (İbn Kesir, *el-Bidâye*, 9/ 656, 661-662. Ayrıca bkz. Arslantaş, *Yahudilere Göre Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, 168).

⁶³ XVII. Yüzyılda yaşayan Yahudî yazar Sambari'nin kroniğinde verilen bilgiye göre aslında bu kadınlar çöplerini niçin buraya attıklarını bilmemekte olup, Hz. Ömer bunu onlara sorunca bir şey söylemedikleri, ancak şehir yaşlılarının ve yöre ileri gelenlerinin baba ve dedelerine bu konuyu sorduklarında, burasının Yahudiler'in kutsal mabed yeri (Bet ha-Mikdaş şel Yahudim) olduğu ve onlara hakaret için çöplerini oraya attıkları bilgisini almıştır (Arslantaş, *Yahudilere Göre Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, 169, 267-268).

⁶⁴ Hz. Ömer'in bu çöpleri nasıl temizlettiğine dair Yahudi Sambari'ye ait kronikte ilginç bir bilgi verilir. Buna göre Hz. Ömer bu kutsal yeri temizletmek için çöp yığınlarının üzerine bir kese altın saçtırmış, bunu gören işsiz ve avare insanlar altınları bulabilmek için buraya üşüşüp çöp dağının altını üstüne getirerek alanı temizlemişlerdir (Arslantaş, *Mısır'da Türkler, Araplar ve Yahudiler*, 222; aynı mlf., *Yahudilere Göre Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, 169-170). İbn Kesir'deki bir bilgiye göre Hz. Peygamberin İslâm'a davet için Herakliyus'a gönderdiği mektup o Kudüs'te iken ona ulaştığında Herakliyus Hristiyanların Sahre tepesine çöp atmalarını hoş görmeyip orayı temizletmeye başlamış bulunuyordu. Müslümanlar Kudüs'ü fethettiğinde onlar buranın 1/3'ünü temizlemiş olup Hz. Ömer de tüm çöplüğü ortadan kaldırarak burayı tekrar ibadet alanı haline getirmiştir (İbn Kesir, *el-Bidâye*, 9/ 657).

⁶⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye*, 9/ 655-656, 661. İbn Kesir Hz. Ömer'in Sahre'nin (Hacer-i Muallaka) yerini nasıl tespit ettiğine dair başka bir rivayet daha aktarmaktadır. Bu rivayete göre Hz. Ömer Sahre'nin yerini nasıl bulabileceğini Kâbü'l-Ahbâr'a sormuş, o da: "Cehennem vadisi tarafına gelen duvardan şu kadar zira ölç, işte orası Sahre'nin yeridir" demiş, Hz. Ömer Kâbü'l-Ahbâr'ın dediği şekilde bu ölçümü yapmış ve Sahre'nin yerini bulmuştur (İbn Kesir, *el-Bidâye*, 9/ 661).

⁶⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye*, 9/ 656, 662-663. İbn Kesir aynı yerde, Hz. Ömer'in inşa ettireceği mescidi Mescid-i Aksa'nın (ki bu mekan yaklaşık 144 dönümdür) neresine yaptıracağı hususunda Kâbü'l-Ahbâr ile istişare ettiğini, Kâb'ın Sahre (Hacer-i Muallaka)'nın ardına inşa ettirmesini tavsiye edince onu Yahudilere benzemekle suçladığını; kendisinin Hz. Peygamber'in Mescid-i Aksa'da namaz kıldığı yerde namaz kılacağı ve mescidi oraya yaptıracağını söylediği ve dolayısıyla mescidi, kible açısından Sahre'nin ön tarafına yani Mescid-i Aksa'nın güney (kible) tarafına inşa ettirdiğini haber verir.

birlikte hicri 50 (670) yılı civarında burayı ziyaret eden Arculf isimli bir Fransız-Hristiyan hacının anlattıkları, Emeviler tarafından geniş çaplı yenileme yapılmadan önceki haliyle bu cami hakkında tek detaylı bilgidir. Arculf'un bizzat gözlemine dayanarak verdiği bu bilgiden, Müslümanların haremın güney duvarına yakın bölümünde yer alan harabenin üzerini kereste ve kalaslarla kapatarak kabataslak kare şeklinde inşa ettikleri ve 3000 kişinin namaz kılabilceği büyüklükte basit bir mescid yaptıkları öğrenilmektedir.⁶⁷ Bu caminin yapımında kalas ve keresteler kullanıldığı için bu yapıya ait arkeolojik kalıntılar bulmak neredeyse imkansızdır. Ancak bu caminin Mescid-i Aksa bölgesinin güneyinde bulunan şimdiki Kible Mescidi veya halk arasında meşhur ifadesiyle Aksa Cami'nin bulunduğu yerde inşa edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu camii, Kudüs'te yapılan ilk cami olup ahşap ve kalastan yapıldığı için uzun süre dayanmamış; muhtemelen Arculf'un görmesinden bir müddet sonra Emeviler döneminden başlayarak bir çok onarım, tamirat ve hatta tekrar yapım aşamaları geçirmiştir.

Yahudi kaynaklarına göre Hz. Ömer, mescidi inşa ettirdiği alanın güzelleşmesi için pek çok para harcamış, buranın bakım ve ihtiyaçları için tarla, bahçe ve benzeri vakıflar tahsis etmiştir.⁶⁸

Bölgede birçok düzenleme yapıp Kudüs ve çevresinde 20 gün kaldığı bu seyahati esnasında Hz. Ömer başta Ebu Ubeyde olmak üzere diğer kumandanlarla yaptığı istişarelerden sonra Bizans'tan gelecek saldırıların önlenmesi için Müslümanların bölgede bulunan Câbiye'deki ordugâhın dağıtılarak iki ayrı cephede savunma hatlarının kurulmasına karar vermiştir.⁶⁹ Buna göre Filistin'in yarı bölgesine Alkame b. Hakîm'i atayarak ona, bölgenin kuzeyinde ordugâhını kurup Remle'de oturmasını; diğer yarısına da Alkame b. Mücezzez'i atayarak ona da güneyde ordugâhını kurup Kudüs'te oturmasını emretmiştir.⁷⁰

Hz. Ömer Muaz b. Cebel ile Ubâde b. es-Sâmit ve Abdurrahman b. Ganm'ı Kudüs'te halka İslâm'ı öğretmek üzere görevlendirmiş; ayrıca Arap kabilelerinin buraya yerleşmesini teşvik etmiştir.⁷¹ Buraya yerleşen Müslümanlara maaş bağlamış

⁶⁷ Nebi Bozkurt "Mescid-i Aksa", 29: 270; Haithem F. Al-Ratrout, "Ömer Camii ve Kubbetü's-Silsile", *Derin Tarih*, Kudüs Özel Sayısı 10, (Kasım 2017): 46. Hz. Ömer'in Hristiyanlar tarafından çöplük haline getirilen Sahre (Mabed) tepesini temizletip burayı tekrar Allah'a ibadet edilen bir mekâna dönüştürerek bir mescid yaptırmayı ve dolayısıyla eski işlevine kavuşturması Yahudi kronikleri tarafından takdir edilmiştir. Mescid-i Aksa'nın (Süleyman Mabedi) bulunduğu bölgeye yapılan bu mescidin, İslâm tarih kaynaklarında olduğu gibi Yahudi kroniklerde de Hz. Süleyman'ın inşa ettirdiği Mabed'le eşdeğer görülmesi garip ve ilginçtir. (Arslantaş, *Yahudilere Göre Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, 170-171, 189). Ancak bununla birlikte Sambari gibi Yahudi kronikleri o gün (XVII. asır) böyle bir mescidin hala orada ayakta durmasına da üzülmedirler.

⁶⁸ Arslantaş, *Yahudilere Göre Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, 170.

⁶⁹ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, 240-241.

⁷⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/ 501. Zaten Filistin'in tamamı Şâm bölgesine dahil olup Filistin Kudüs (İliyâ) ve Remle olmak üzere iki kısma ayrılırdı (Taberî, *Tarih*, 3/ 608 (2403/I).

⁷¹ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, 239.

ve onlara ihsanlarda bulunmuştur. Şehre zekât memuru olarak Yezid b. Ebi Süfyan'ı tayin etmiş ve onu Ebu Ubeyde b. el-Cerrah'ın emrine vermiştir. Yezid, Ebu Ubeyde'ye niyabeten namazları kıldırması, daha sonra bu göreve Sellâme b. Kayser getirilmiştir.⁷²

Aynı zamanda Ecnadeyn, Yermük zaferleri ve Kudüs'ün barışla ele geçirilmesinin kutlaması olarak da değerlendirilebilecek bu seyahati esnasında Hz. Ömer, gerek bölgedeki Müslümanların ordugâhı Câbiye'de gerekse Kudüs ve çevresinde geçen günlerinde fey gelirlerini taksim ederken göz önüne alacağı esasları sıralamış, savaşla ele geçen toprakları ganimet gibi dağıtmayacağını beyan etmiş, bu arada Müslümanlara bazı nasihatlerde bulunmuş ve gayrimüslimlerle münasebetlerinde dikkat edecekleri hususlara da işaret etmiştir.⁷³

SONUÇ

Milattan önceki tarihlerden itibaren vuku bulan birçok yıkım ve katliamla birlikte Kudüs'ü, M.S. 70 yılı civarında Roma komutanı Titus, 135 yılında da Roma imparatoru Hadrian ele geçirip burada Yahudilere ait tapınak ve kutsal yerleri yerle bir ederek Yahudileri katliama tabi tutmuş, geri kalanları da sürgün etmiştir. Ordularında Yahudiler'in de yer aldığı Sâsânîler ise M.S. 614 yılında (Hz. Peygamberin risâletinin Mekke döneminde) Kudüs'ü ele geçirdiklerinde burada Hıristiyanlığa ait birçok dini yapıyı yakıp yıkmış, hatta oradaki meşhur hacı ve Kudüs patriğini alıp götürmüşlerdir.

İşte çok eski tarihlerden itibaren birçok acı, gözyaşı, yıkım ve katliama sahne olan Kudüs ve halkı nihayet M.S. 638'de Hz. Ömer döneminde şehrin Müslümanlar tarafından ele geçirilmesinden itibaren huzuru, güveni, insanca yaşamayı ve tüm din mensuplarının inanç hürriyetlerine saygıyı Müslümanlar döneminde yaşamıştır. Bunun için Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fethi sıradan bir olay olmayıp, bu kutsal şehir için olumlu etkileri günümüze kadar devam eden tarihte önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Ayrıca Müslümanlar bu topraklardaki insanlara İslâm'ı, dinler içinde herhangi yeni bir din olarak değil, daha önce bu topraklarda vahyolunmuş ilahi mesajların yani tevhid dinlerinin bir tamamlayıcısı olarak takdim etmiş ve onları İslâm'a girmek için zorlamamış, inançlarına saygı duymuştur. Onların İslâm'ı ve mensubu olan Müslümanları tanıyarak özgür iradeleri ile İslâm'ı seçmeleri için gayret sarfetmişlerdir. Nitekim Müslümanlar Kudüs ve tüm Filistin-Şam topraklarını fethettiklerinde burada daha önceki ilahi dinlerin temsilcileri olan Hıristiyan ve Yahudilerin canları, malları, aileleri, ırzları-namusları ve ibadethânelerini güvence altına almış, onların huzur içinde bir hayat sürmelerini sağlamışlardır.

Müslümanlar tarafından fethinden önce hem Kur'an ayetleri hem de hadisler ile kutsal ve önemli bir mekân olarak tavsif edilen Kudüs ve Mescid-i Aksa daha fetih girişimi sırasında Müslümanların saygı, hürmet ve merhamet tavırları ile karşılaşmıştır. Nitekim gerek Müslümanların Kudüs'ten daha uzak ve sağlam surlarla

⁷² Basit v.dğr., *Kudüs Tarihi*, 70.

⁷³ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, 240.

müstahkem olan etraftaki birçok şehri fethettikleri halde Kudüs'ü sonraya bırakmaları ve gerekse Hz. Ömer'in, düşman çaresiz kendileri ise üstün bir durumda iken Medine'den Kudüs'e uzanan uzun ve zorlu yolu katederek Kudüslüler'in istediği emannâme'yi bizzat kendi eli ile yazıp vermesi bunun en bâriz delillerindendir.

Hz. Ömer'in şehir halkına verdiği bu emannâme Müslümanların bu şehre sahip oldukları tüm zamanlar boyunca hem bu kutsal şehir hem de bu şehirde yaşayan ve bundan sonra da yaşayacak din mensuplarının can, mal ve inançları için bir güvenlik sigortası teşkil etmiştir. Çünkü Hz. Ömer'in bu emannâmesi Kudüs'te yaşayan toplumunun yeniden dizaynı için gerekli düzenlemeleri ön plana çıkarmış, bir ırkın veya bir milletin diğeri üzerine egemenliğini reddetmiş, İslâmın çeşitlilik ve diğer inançlara saygısının beşerî hayat üzerindeki temsilini ortaya koymuştur.

Neticede bu kutsal şehir Hz. Ömer döneminde fethinden Haçlılar'ın 1099'da şehri ele geçirip 70 bin Müslüman ve Yahudiyi katledecekleri güne kadar geçen yaklaşık beş asırlık bir zaman diliminde 3 semâvî din mensupları için huzurun merkezi olacaktır. Haçlılar'ın bozduğu huzur Selahattin-i Eyyubî gibi büyük bir komutan ve fatih tarafından tekrar sağlanacak ve Osmanlı Devleti tarafından 20. asrın başlarına kadar da devam ettirilecektir. Ancak Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmasından itibaren günümüze kadar yine acı, zulüm ve gözyaşlarına boğulacaktır. Dolayısıyla bu kutsal şehir huzur ve güveni daha çok müslümanların yönetimindeki zaman diliminde yaşayacaktır. Çünkü Müslümanların Kudüs'ü fethi ile Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar şeklinde 3 semavi dinin müntesipleri arasında şehirde karşılıklı saygı ve güvene dayalı bir ilişkinin olduğu yeni bir döneme girilmiş ve Müslümanlar Kudüs'e hâkim olduğu sürece bu saygı, güven ve huzur ortamı devam etmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdülcevâd, Ahmed İsmail A. "el-Ahkâmü'l-fıkhiyyeti'l-muteallika bi vaz'ıl-Medineti'l-Mukaddese min hılâli'l-ahdeti'l-Ömeriyye". *Geçmişten Günümüze Kudüs*, Ed. Mustafa Selim Yılmaz. (İstanbul 2019): 71-87.
- Apak, Adem "Müslümanlıkta Kudüs Algısı". *Geçmişten Günümüze Kudüs*. Ed. Mustafa Selim Yılmaz. (İstanbul 2019): 31-37.
- Arslantaş, Nuh. *Yahudilere Göre Hz. Muhammed ve İslâmiyet*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Arslantaş, Nuh. *Mısır'da Türkler, Araplar ve Yahudiler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Avcı, Casım. "Kudüs". 26: 327-329. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Awaisi, Halid. "İsimler ve Sınırlar". *Derin Tarih*. Kudüs Özel Sayısı 10 (Kasım 2017): 10-17.
- Awaisi, Abd al-Fattah. *Introducing Islamic Jerusalem*. United Kingdom: Al-Maktoum Institute Academic Press, 2007.

- Awaisi, Abd al-Fattah. "İslam Fetih Hukukunun Can Verdiği Belge Ömer Emannamesi". *Derin Tarih*. Kudüs Özel Sayısı 10 (Kasım 2017): 53-59.
- Aydınlı, Osman. *Ebu Ubeyde b. el-Cerrâh*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Basit, Musa İsmail- Hamza Zib Mustafa- Gassan Mustafa Muhibiş - Said Süleyman Kik. *Kudüs Tarihi*. Ter. Esra Eğitim Tercüme Komisyonu-Ali Benli. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2011.
- Belâzûrî (ö.279/892), Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Fütûhu'l-Büldân*. Thk. Abdullâh Enîs et-Tübbâ'-Ömer Enîs et-Tübbâ'. Trc. Mustafa Fayda. Beyrût: Müessesetü'l-Maârif, 1987.
- Bozkurt, Nebi. "Mescid-i Aksa". 29: 268-271. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Buhârî (ö.279/892). Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Sahîhu'l-Buhârî*. 8 Cilt. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1981.
- Diyârbekrî (ö. 966/1559). Hüseyin b. Muhammed b. Hasan. *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*, 2 Cilt. Beyrût: Müessesetü Şa'ban, ts.
- Ezdî (ö. 1089/1678). Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Fütûhu's-Şâm*. Thk. Ensign W. N. Lees. Kalkûta: 1854.
- Fayda, Mustafa. *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2013.
- Fayda, Mustafa. *Hulefâ-yı Râşidîn Devri (Dört Halife Dönemi)*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2014.
- Garaudy, Roger. *İlahi Mesajlar Toprağı Filistin*. Çev. Cemal Aydın. İstanbul: Türk Edebiyat Vakfı, 2011.
- Halife b. Hayyât (ö. 240/854). *et-Târîh*. Thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Riyad: Daru Taybe, 1985.
- Harman, Ömer Faruk. "Kudüs". 26:323-327. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Hitti, Philip K. *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*. 2 Cilt. Çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- İbn Asâkir (ö.571/1175). Ebü'l-Kâsım Sikatüddîn Ali b. Hasan. *Târîhu Medîneti Dimeşk*. 1 Cilt. Thk. Salahaddîn el-Müneccid, Dimeşk: Matbuatü'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-Arabi, ts.
- İbn A'sem el-Kûfî (ö.314/926). Ebû Muhammed Ahmed. *Kitâbü'l-Fütûh*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- İbn Hibbân (ö.354/965). Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *es-Sîratü'n-Nebeviyye ve ahhâru'l-Hulefâ*. Beyrût: Müessesetü'l-Kütübü's-Sekafiyye, 1987.
- İbn Kesîr (ö.774/1372). Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Thk. Ahmed Ebu Mülhim- Ali Necip Atâvî ve dğr. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1989.
- İbn Mâce (ö. 275/888). Hâfız Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü*

- İbni Mâce*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- İbn Sa'd (ö. 230/844). Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru Sadır, ts.
- İbnü'l-Cevzî (ö. 597-1200). Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali. *Fezâilü'l-Kuds*. Beyrut: Dârü'l-Cil, ts.
- İbnü'l-Esîr (ö. 630/1232). İzzüddîn Ebûl Hasan Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-Târih*. 13 Cilt. Nşr. Carolus Johannes Tornberg. Ter. A. Ağırakça-A. Özaydın-Beşir Eryarsoy. Beyrût: Dâru Sâdır - Dâru Beyrut, 1965.
- İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1678). Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahhâri men zeheb*. 6 Cilt. Thk. Abdülkadir Arnaud-Mahmûd Arnaud. Beyrût: Dâru İbn Kesir, 1986.
- Makdîsî (ö. 620/1223). Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed. *et-Tebyîn fi Ensâbi'l-Kureşîyyîn*. Thk. Muhammed Nâif ed-Düleymî. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- Müslîm (ö. 261/875). Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyri. 5 Cilt. *el-Câmiu's-Sahîh*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kâhire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1991.
- Önkâl, Ahmet. "Hicret". 17: 458-462. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Ratrout, Haithem F. "Ömer Camii ve Kubbetü's-Silsile". *Derin Tarih*. Kudüs Özel Sayısı. 10 (Kasım 2017): 46-51.
- Şulul, Kasım. *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.
- Taberî (ö. 310/922). Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk*. 14 Cilt. Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Kâhire: Dâru'l-Maârif, ts.
- Vâkidî (ö. 207/822). Muhammed b. Ömer. *Fütûhu's-Şâm*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, ts.
- Yâ'kûbî (ö. 294/897). Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer. *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2 Cilt. Beyrût: Dâru Sadır, ts.
- Yıldız, Hakkı Dursun (Editör). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. 15 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1986-1989.
- Zehebî (ö. 748/1374). Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*. 15 Cilt. Thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî. Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1987.